

הקדמה

בעולם המערבי בו אנו חיים, יש התמקדות בפרט, הסטת הזרקור מהמרחב הציבורי הכללי אל ענייני האדם הפרטי. אנו רואים סביבנו נטיה של אנשים רבים להתמקד בשמירת עצמם, בלי שימת לב לפגיעה בשאר הציבור. דוגמה לכך היא טענת מתנגדי החיסונים הסובבת סביב עולמם הפרטי ומתעלמת לחלוטין מהמימד הציבורי. במאמר זה נראה כי התורה מדריכה לראיה רחבה יותר בענייני פרט וכלל, ובפרט כאשר מדובר בזהירות מפגיעה באחר.

מקור הסוגיה - יש יותר להזהר לא להזיק

שיטת התוספות

המשנה בבבא קמא (פ"ב מ"ג) אומרת:

הכלב שנטל חררה והלך לגדיש, אכל החררה והדליק הגדיש - על החררה משלם נזק שלם, ועל הגדיש משלם חצי נזק.

המשנה עוסקת במקרה שבו כלב של אדם נכנס לשטחו הפרטי של אדם אחר ומצא שם מאפה שנאפה על גבי גחלים, נטל את המאפה שאליו היו מחוברים כמה גחלים והלך עם "שלו" למקום אחר שבו היה גדיש ושם הניח את החררה עם הגחלים. כתוצאה מכך נגרמה דליקה במקום בו הניח הכלב את החררה. המשנה קובעת שבמקרה המדובר בעל הכלב ישלם על החררה תשלום מלא. לגבי הנזק לגדיש פוסקת המשנה: "משלם חצי נזק".

לא התברר על מי חלה האחריות על תשלום נזקי השריפה בגדיש. ולכן שואלת הגמרא (שם כ"ג ע"א): "מאן חייב? בעל כלב". הגמרא הבינה בפשטות שבעל הכלב חייב באחריות הנזק, אך מיד אחר כך שואלת: "ולייחייב נמי בעל גחלת!", כלומר מדוע לא לחייב את בעל הגחלת, מפני שהיא זו שגרמה לדליקה, וגם עליו ישנה אחריות על הנזק שנגרם כתוצאה משמירה לא ראויה על הגחלת. למסקנת הגמרא, במקרה שבמשנה בעל הגחלת שמר כראוי על הגחלת (במקרה שבו בעל הגחלת יתרשל בשמירה נראה שיהיה חייב גם הוא על נזקי הגדיש).

מתוך הדברים מתברר שפשוט לגמרא שבעל הכלב נושא באחריות לנזק שנגרם באכילת החררה. על כך מעיר התוספות (ד"ה 'ולייחייב'): "ואמאי לא פריך: וליפטר בעל הכלב מן החררה?". כלומר קביעת הגמרא אינה ברורה כל כך, אחרת למה מקשה הגמרא רק לגבי בעל הגחלת שיהיה חייב על הגדיש, ולא לגבי בעל הכלב שיהיה פטור מלשלם על החררה?

הרי בעל הגחלת, כמו שהיה צריך לשמור על הגחלת שהכלב לא ייקח אותה ולכן יש לחייב אותו, כך היה צריך לשמור על החררה שהכלב לא ייקח ויאכל אותה! התוספות מקשה על הנחת הגמרא כלפי אחריותו של הניזק, לעומת אחריותו של המזיק: מדוע הגמרא מיטיבה עם הניזק ומחמירה עם המזיק?

לפני שנביא את תשובתנו של התוספות לקושייתו אציג שתי מקורות נוספים מהם יוכיח התוספות עיקרון חשוב בגדרי אחריות המזיק. במשנה בתחילת פרק שלישי בבבא קמא נאמר:

המניח את הכד ברשות הרבים ובא אחר ונתקל בה ושברה - פטור, ואם הוזק בה - בעל החבית חייב בנזקו.

המשנה מביאה שני מקרים דומים שבהם אדם הניח חבית ברשות הרבים, ואדם אחר נתקל בחבית ושבר אותה. במקרה הראשון המשנה פוטרת את האדם הנתקל בנזקי החבית ששבר, ובמקרה השני כאשר הנתקל ניזוק משברי החבית שהוא שבר, המשנה מחייבת את בעל החבית לשלם על הנזק. הגמרא מקשה על המקרה הראשון (כ"ז ע"ב): "אמאי פטור? איבעי ליה לעיוני ומיזל!", כלומר מדוע הנתקל בחבית ושברה פטור מלשלם לבעל החבית, הרי היה לו לעיין בדרך שהוא מהלך בה ולהיזהר מלהיתקל בחבית. הגמרא מביאה מספר תירוצים לקושיה זו, אך לעניינו נתמקד בקושיית הגמרא. התוספות דן בשאלת הגמרא (ד"ה 'אמאי פטור'): "אבל הך לא פריך: אמאי חייב בנזקו כשהוזק - איבעי ליה לעיוני!". התוספות מעיר כי הגמרא מקשה רק על המקרה הראשון שבו האדם הנתקל פטור מלשלם על נזקי החבית, אך לא במקרה השני שבו הנתקל הוזק מהחבית ובעל החבית חייב בנזקו. ויש לשאול - הלא גם שם היה על הנתקל להיזהר מלהיתקל בחבית, ובעל החבית יהיה פטור מנזקיו, הרי זהו אותו מקרה בדיוק! פתרונו של התוספות יובא להלן. מקום נוסף בו נעיין הוא קושיית התוספות על הנחת הגמרא בביאור הברייתא בבבא קמא (ל"א ע"א):

הקדרין והזגגין שהיו מהלכין זה אחר זה - נתקל הראשון ונפל, ונתקל השני בראשון והשלישי בשני, ראשון חייב בנזקי שני, ושני חייב בנזקי שלישי.

הברייתא מביאה מקרה שבו הולכים שלושה אנשים עם משא עליהם בשורה, אחד אחרי השני, והראשון בשורה נתקל ונפל ואז נתקל השני בראשון שנפל, והשלישי נתקל בשני. הברייתא מחייבת את הראשון בנזקי השני ואת השני בנזקי השלישי, אמנם רבא בסוגיה שם מגביל את חיוב הברייתא: "אמר רבא: ראשון חייב בנזקי שני בין בנזקי גופו בין בנזקי ממונו, שני חייב בנזקי שלישי בנזקי גופו אבל לא בנזקי ממונו". רבא מגביל את חיוב

הנתקל השני רק לנזקי גופו¹ ולא לנזקי ממונו. על כך תמהה הגמרא: "ממה נפשך? אי נתקל פושע הוא - שני נמי ליחייב". כלומר, מדוע הנתקל השני פטור מנזקי ממונו, הרי אם הוא פושע - הוא חייב גם בנזקי ממונו. התוספות (ד"ה 'אי נתקל') מעיר על כך: "אלמא חשיב שני פושע לחייבו בנזק שלישי, ואינו פושע לענין שיפטר ראשון בנזקיו". התוספות מדייק שהנחת הגמרא היא כי מצד אחד הנתקל השני פושע לענין מזיק, אך מהצד השני הוא אינו פושע לענין נזק, משום שהנתקל השני פושע בכך שהוא נתקל, הראשון היה אמור להיות פטור מלשלם על נזקי השני. לכן תוספות מקשה איך יתכן שבאותו המקרה, הנתקל השני פושע ואינו פושע בו זמנית?

בכל המקורות הנ"ל התוספות מקשה מתוך הנחה שפשוט לגמרא שאם האדם הזיק - הוא יהיה חייב בנזק, מפני שהיה עליו להישמר,² אך גם פשוט לגמרא שאם אותו אדם, **באותו מקרה**, הוזק - הוא פטור מלהשתתף בנזק שנגרם לו, והמזיק יהיה חייב לשלם את מלוא התשלום. לימוד זה מביא את התוספות ללמד עיקרון חשוב בדיני נזיקין: "נראה מכאן לדקדק דיותר יש לאדם ליזהר עצמו שלא יזיק אחרים משלא יוזק".³

התוספות לומד עיקרון חשוב מהנחות הגמרא - למרות שעל האדם יש חובה להיזהר על עצמו שלא יוזק, יש עליו חובת גדולה יותר להיזהר שלא יזיק. עיקרון זה יכול להשפיע על כל תחומי החיים, למשל בדרכים, אדם הנוסע ברכב צריך יותר להיזהר שלא לפגוע ברכב אחר מאשר להיזהר על עצמו, או בסכנות בריאותיות, כמו מגיפת הקורונה,⁴ אשר יש להיזהר שלא להדביק את חברינו יותר **גם אם על עצמנו אין אנו שומרים כל כך**. במאמר זה נדון ברשת הרחבה הנוגעת לעיקרון שיש יותר להיזהר שלא להזיק משלא יוזק, על כל פרטיו וגדריו.

שיטת הרשב"א

הרשב"א (בבא קמא כ"ז ע"ב ד"ה 'אמאי פטור'), לאחר עיון בסוגיית המניח את הכד, מביא את דברי התוספות:

¹ ניתן להבין בשני דרכים את כוונת רבא לגבי נזקי ממונו וגופו: או שמדובר על נזקי ממונו וגופו של הניזק ורבא פוטר את נזקי ממונו של השלישי, או שמדובר על נזקי ממונו וגופו של המזיק, כלומר שממון השני הזיק לשלישי (כמו בור) ורבא פוטר הזיק זה. (עיין רש"י בבא קמא ל"א ע"ב ד"ה 'ראשון ודאי'; תוספות שם ד"ה 'אמר רבא').

² והגמרא הייתה צריכה לתרץ מדוע לפעמים המשנה אמרה שהוא פטור.

³ תוספות בבא קמא כ"ג ע"א ד"ה 'ולחייב בעל הגחלת'; בבא קמא כ"ז ע"ב ד"ה 'אמאי פטור'.

⁴ בנושא זה אדבר בהרחבה בסוף המאמר.

הקשו בתוספות: אמאי לא פריך מסיפא דקתני ואם הוזק בה חייב בעל החבית אמאי חייב איבעי ליה לעיוני. **ותירצו:** דסיפא ניחא ליה דיותר יש לו לשמור עצמו שלא יזיק אחרים משלא יזק. **ומסתברא לי** דאין אנו צריכין לכך אלא כיון דאפשר לאקשווי מרישא לא נטר עד סיפא.

הרשב"א מציע הסבר אחר שמתרץ את קושיית התוספות. אין אנו צריכים להשתמש בעיקרון שיותר יש להיזהר לא להזיק על מנת להסביר את הסוגיות שראינו לעיל. הרשב"א טוען שכמו שהגמרא הקשתה על תחילת המשנה, ברור מאליו שהיא גם מקשה על סופה של המשנה, שהרי זה אותו המקרה. מתוך העיון הראשוני, נראה שישנה מחלוקת ראשונית על העיקרון "יותר יש להיזהר שלא להזיק משלא יזק". התוספות כאמור מקבל את העיקרון הזה, ואילו הרשב"א לכאורה חולק עליו. כלומר, נחלקו הראשונים מהי החובה המוטלת על האדם להישמר מפגיעה באחר.

שיטת הרשב"א - הבנה מחודשת

למדנו לעיל מפשטות דברי הרשב"א, שהוא חולק על העיקרון שיש לאדם להיזהר יותר שלא להזיק משלא יזק. יתכן שדברי הרשב"א מוסבים על סוגיית המניח את הכד בלבד, כלומר פשטות סוגיית המניח את הכד תתבאר טוב יותר ונכון יותר מבלי להזדקק לחידושו של התוספות. אך אין בידינו כל ראיה שהרשב"א חולק על אמיתת הדין "יותר יש להיזהר שלא להזיק משלא יזק". רבי ברוך בער בחידושו על סוגיית המניח את הכד (בבא קמא ג, יב) כותב:

הנה צריך לידע עד היכן מגיע השמירה **דשלא יזיק יותר משלא יזק... וניחא בזה גם הרשב"א** דפירש דפריך ארישא וכל שכן אסיפא, **ולא קשה** דיותר יש לו לשמור שלא יזיק משלא יזק כיון דהמקשן (הרשב"א) סובר דהמהלך שלא ברשות והמניח ברשות וכיון שברשות הוא ולא הוי בור ממילא יהי פטור המניח כשהוזק בה המהלך ויותר יש לו לשמור שלא יזיק משלא יזק **הוא רק היכא דשלא ברשות הוא** משום הכי פירש דפריך ארישא וכל שכן אסיפא דיש לו לפטור המניח כיון שהוא ברשות, וקרנא דעצרא חייב דהמניח ברשות עשה ולא הוי בור. נמצא דלדברי התוספות אין תלוי אם הוא בור או לא כיון דאית להו לתוספות דאסיפא לא מצי פריך דיותר יש לו לשמור שלא יזיק משלא יזק פשיטא דהוי בור רק דשקלא וטריא דגמרא הוא אם הוי מועד לעולם או לא.

לפי ר' ברוך בער, הרשב"א אינו חולק על שיטת התוספות עצמה אלא על הגדרתה. הרשב"א מציב את שיטת התוספות רק במקרה שאדם עשה שלא ברשות יש עליו המחויבות להיזהר שלא יזיק יותר משלא יזק, אך אם עושה ברשות, אין עליו חובה להיזהר יותר לא להזיק. לכן, לפי הרשב"א בהנחתו הראשונית, הניח בעל החבית ברשות את חביתו, בניגוד לנתקל שהוא הלך ונתקל בה שלא ברשות, ולכן פירש שכשהגמרא מקשה מדוע הנתקל פטור, היא מקשה גם על המקרה היותר תמוה שבו המניח ברשות חייב בנוקים.⁵ לעומת זאת, התוספות סובר שגם במקרה שעשה ברשות קיים החוק "יותר יש לאדם ליזהר עצמו שלא יזיק אחרים משלא יזק", ולכן ברור לו שהחבית נחשבת כבור ומכאן מדייקים את שיטתו, בניגוד לרשב"א, אלא שהגמרא עוסקת באותו מקום בסוגיית הנתקל וגדריו. מתוך דברי ר' ברוך בער, נראה כי חוץ מהמקרה החריג שבסוגייתנו, שבו המזיק עשה ברשות, בשאר המקרים בין לרשב"א ובין לתוספות תחול אחריות השמירה של האדם מפני היזק האחר. כלומר לכולי עלמא "יותר יש להיזהר שלא להזיק יותר משלא יזק".

הזהירות שלא להזיק - הלכה או מידת חסידות?

על פניו נראה שהעיקרון שטבע התוספות הוא עיקרון הלכתי מחייב לכל דבר ועניין. חיזוק להבנה זו נמצא בחיבור המקוצר "פסקי תוספות" (בבא קמא ב, פו): "יותר האדם צריך לשמור שלא יזיק לאחרים משלא יזק", כלומר, לפנינו היסק הלכתי מתוך התוספות. כמו כן, מצאנו לא מעט אחרונים הרואים בעיקרון זה דין הלכתי,⁶ וכן כתב בשו"ת יד אפרים' (יז, כא):

עקרון הלכתי - מוסרי זה מחייב במיוחד בדיני ממונות. עיין רמב"ם הל' דעות "ויחוס על ממונם יותר מעל ממון עצמו", ובתוספות "דיותר יש לאדם להיות זהיר שלא יזיק אחרים, משלא יזק הוא" ... כן לענין קיום מצוות... גם לענין איסור... **ההלכה איפוא מחייבת את כל אדם מישראל, להעדיף את חבירו על עצמו**, חוץ מפיקוח נפש שעל זה נאמר: וחי אחיך עמך, חייך קודמים.

ה"יד אפרים" סובר ששיטת התוספות נוגעת לכל ענייני ההלכה, שיש "להעדיף את חבירו על עצמו", למעט פיקוח נפש שהתורה ציוותה אותנו אחרת.

ניתן להביא ראיה מדברי התוספות במסכת נדה הסותרת לכאורה את ההבנה שהחובה להיזהר שלא להזיק היא הלכה מוחלטת. הברייתא במסכת נדה (י"ז ע"א) מציינת את

⁵ הרי הנתקל עשה שלא ברשות ובעל החבית עשה ברשות, והחייב של המשנה על בעל החבית תמוה יותר מאשר פטורו של הנתקל מהזיקו.

⁶ ראו חדושי ר' מאיר שמחה, בבא קמא נ"ח ע"א; ים של שלמה, בבא קמא ב, כג; ושאר האחרונים על הסוגיה.

מעמדו הרוחני של האדם בהתאם להתנהגותו עם ציפורניו: "תנו רבנן: ג' דברים נאמרו בצפורנים; שורפן - חסיד, קוברן - צדיק, זורקן - רשע". התוספות במקום שואל מדוע מי ששורף את ציפורניו נקרא חסיד, ומי שקובר נקרא צדיק, הלא שריפת הציפורניים וקבורתן, בסופו של דבר לכאורה, מפיקה את אותה תוצאה בדיוק, וכך עונה התוספות:

שורפן חסיד - דליכא למיחש שמא יתגלו ובערוך פירש ששרפת צפורן מזקת לאדם וכן כל דבר הבא מן האדם כדאמר בסוף פרק כלל גדול גבי דם הנדה איידי דחלשא לא מצנעה לשונרא ולכך הוא חסיד שמחמיר לשורפן אף על גב שמזיק לו.

נראה מתוך דברי התוספות כאן, שהעיקרון "יותר להיזהר שלא להזיק" אינו חובה הלכתית אלא מידת חסידות, שכן צדיק רק קובר את ציפורניו ואינו שומר יותר שלא יזיק משלא יזק, שהרי הוא יוכל להינזק בדיוק באותה מידה כמו חברו כאשר קוברן, אך אם היה שורפן הרי שהזיק לעצמו כדי שלא יזיק לאחרים.⁷ ומכך שאין חובה כזו אז העיקרון הנ"ל אינו הלכה אלא מידת חסידות.

רבי נתן גשטטנר (שו"ת להורות נתן ד' הקדמה) מיישב את סתירת התוספות כך:

הרי דחסיד נקרא מי שמוטב לו להזיק לעצמו כדי שלא יזיק לאחרים. ועל פי זה יתפרש לנכון אמרם "האי מאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דנזקין", והוא פלא דבשביל שאינו מזיק נקרא חסיד. ולדרכנו אתי שפיר, דהכונה דמאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דנזקין כלומר שיקיים גם מה שגורם היזק לעצמו, דהחסיד נוח לו להנזק מלהזיק אחרים. [ועיין תוס' בבא קמא (כג א) דיותר יש ליזהר שלא להזיק אחרים מליזהר שלא יהא ניזוק בעצמו].

רבי נתן גשטטנר שואל איך יכול להיות שאדם המקיים הלכות נזיקין ואינו מזיק נחשב חסיד, הרי בסך הכל הוא דואג שלא יזיק לאחרים כמו שאנו מחוייבים לעשות! תשובתו היא שדווקא אדם הדואג שלא יזיק לאחרים גם על חשבון כך שיזיק לעצמו נקרא חסיד. אבל מכל מקום, ברור שהעיקרון "שיותר יש להיזהר שלא להזיק" הוא חובה הלכתית מהמעלה הראשונה. הדבר היחידי שהוא מידת חסידות כאן, הוא רק במקרה שהזהירות שלא להזיק עלולה לגרום לנזק עצמי בגלל השמירה היתירה.

⁷ גליוני השי"ס מעיר "שאפילו נזק האחרים הוא רק אפשריות".

חובת האדם כלפי זולתו

ראינו שיש חובת זהירות גדולה יותר לשמור שלא להזיק על פני אחריות השמירה שלא להיפגע. עתה יש לשאול האם האחריות המוטלת על האדם להיזהר ביחס לממון חברו צריכה להיות חשובה יותר ממה שהיה האדם נזהר בממונו שלו. מובא במשנה באבות (פ"ב מי"ב):

רבי יוסי אומר: יהי ממון חברך **חביב עליך כשלך**.

אילו דברי התוספות היו הלכה מחייבת היינו מצפים שרבי יוסי יתנסח כך: "יהי ממון חברך חביב עליך יותר משלך". ומתוך שרבי יוסי דקדק לשונו לומר **כשלך**, נראה לכאורה שאין חיוב על האדם להיזהר שלא יזיק יותר משלא יזקק. עוד יש להוסיף שאפילו אם נאמר שרבי יוסי צריך להיזהר שלא להזיק כמו שאדם שומר על עצמו, הרי שגם חובה זו לפי הרשב"ץ אינה חובה כלל, אלא מידת חסידות.⁸

מקור נוסף ממנו נראה שאין על האדם חיוב להעדיף את ממון חברו על פני עצמו מובא בירושלמי (בבא מציעא פ"ג ה"ז):

המפקיד מעות אצל חברו... מתי אמרו שומר חנם נשבע ויוצא?... **נתנן במקום שנוהג ליתן שלו**, אם היה ראוי לשמירה - פטור, ואי לא - חייב.

הירושלמי פוסק ששומר חנם יכול להישבע ולפטור עצמו מלשלם על הפקדון שנתן לו חברו, במקרה ששם את מעות חברו במקום ששם את מעותיו שלו, ואינו צריך לשמור עליהן במקום יותר שמור ממה שהיה שומר את מעותיו. מכאן עולה לכאורה שאין חובה על האדם לשמור על ממון חברו יותר מעל ממונו שלו.

רעיון דומה מצאנו במעשה ברבינא ובן אחות שהובא בבבלי במסכת כתובות (ק' ע"ב):

רבינא הוה בידיה חמרא דרבינא זוטי יתמא בר אחתיה, הוה לדידיה נמי חמרא, הוה קמסיק ליה לסיכרא, אתא לקמיה דרב אשי, אמר ליה: מהו לאמטויי בהדן? אמר ליה: זיל, **לא עדיף מדידך**.

רבינא בא לפני רב אשי, ושאל אותו האם הוא יכול למכור את יינו של בן אחותו היתום באותו מקום שמוכר את שלו או יש לחוש יותר ליון של היתום ולהתאמץ יותר, וענה לו רב

⁸ "וזה **מדרכי החסידות** שלא יראה הפרש בין ממון חברו לממונו, וכן אמרו באבות דרבי נתן שיהיה חס על ממון חברו כמו שהוא חס על ממונו" (מגן אבות לרשב"ץ ב, יב). ראה נוספת לגישה זו ניתן לראות במסילת ישרים. הרמח"ל (מסילת ישרים יט) בבואו לבאר את מידת החסידות כותב כך: "למנוע ממנו הנזקין בכל מה שיוכל, כל שכן שירחיק הוא כל מיני נזקין שיכולים לבוא מחמתו, בין ליחיד בין לרבים, ואפילו שעתה מיז אין היזקן מצוי כיון שיכול לבוא לידי כך יסירם ויעבירם, ואז"ל: יהי ממון חברך חביב עליך כשלך".

אשי כי בן אחותו אינו עדיף ממנו, וכמו שהוא מוכר את יינו בשוק בסיכרא כך ימכור גם את של היתום. גם מרב אשי נראה כי אין חובה גדולה יותר על האדם לשמור על ממון חברו מאשר על ממונו שלו.

עיקרון זה שהאדם לא חייב לדאוג לממון חברו יותר ממה שדואג לממונו שלו עולה גם מפשט הציווי: "וְאֶהְבֶּתָּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ" (ויקרא יט, יח) וכן מפרש רש"י את הפסוק⁹: "לא הוזהרו ישראל מלעשות לחבריהם אלא דבר שאינו חפץ לעשות לעצמו". אין איסור לעשות לחברו אלא דבר שאינו רוצה שיעשו לעצמו, כלומר שיש להשוות את חברך אל עצמך, אך לא יותר ממך.¹⁰

העיון במקורות שצינו מעלה את הרושם שאין כל חובה על האדם לדאוג יותר לממון חברו מאשר לממונו שלו. רושם זה סותר לכאורה את ההלכה שלמדנו מדברי התוספות שיש להיזהר יותר שלא להזיק משלא יוזק. נראה ליישב את העניין כך, כי יסודו של התוספות אמור רק בזהירות מגרימת נזק לזולת, אך אין ללמוד מכאן חובה ממונית שבה אדם צריך לטרוח או להוציא עבור אחרים יותר ממה שהיה עושה עבור עצמו. רעיון זה נראה בדברי ר' ברוך בער שאת תחילת דבריו ראינו לעיל:

הנה צריך לידע עד היכן מגיע השמירה דשלא יזיק יותר משלא יוזק... ויש לידע מהו הפשיעה של שומר חנם ופשיעה של אדם המזיק. והביאור הוא דפשיעה של שומר חנם צריך שיהא פושע ממש, שלא שמר כדרך כל השומרין, דזה הוי פושע ממש, ואפ"י לא שימר לבד פטור אלא צריך שיהא ג"כ פושע ואם לא הוי שמירה אבל פשיעה גם כן לא הוי פטור, אבל בנזקין אין צריך שיהא פושע אלא אם לא הוי שמירה הגם דפשיעה גם כן לא הוי חייב.

ר' ברוך בער סובר כי ההבדל בין שומר למזיק הוא שמספיק שלא תהיה שמירה מצד המזיק כדי לחייבו, אך בשומר אם לא הייתה שמירה, אך גם לא פשיעה אין השומר חייב. כלומר, במזיק ישנה אחריות גדולה יותר על שמירת ממון חברו מאשר על שומר חנם, ולכן, ר' ברוך בער מציב את שיטת התוספות בענייני נזיקין בלבד, אך בשאר תחומי ההלכה, כגון

⁹ סנהדרין פ"ד ע"ב ד"ה 'ואהבת'.

¹⁰ ניתן לתרץ את הפסוק בדרך אחרת, שכמו שאינך חפץ שייזיקו לך, כך הוזהרת לא להזיק לאחרים, ואין שיטת התוספות קשורה לכאן, כי כאן מדובר על עצם החובה להיזהר בכלל. על פי שיטת הרב נבנצל (דבריו יובאו להלן), נראה שאדם יכול למחול על ממון עצמו כשהוא מזיק לעצמו, אך כשאחרים מזיקים לו, אין הם יכולים למחול על ממונו.

שומרים, אין האדם מחויב להיזהר יותר בשל ממון חברו. יש לציין גם שלפי הפשט, לשון התוספות אכן מדבר רק על דיני נזיקין, שהרי אמר להיזהר "שלא יזיק"¹¹. אם כנים הדברים, אז ניתן לומר לגבי המשנה במסכת אבות שהוראת רבי יוסי "יהי ממון חברך חביב עליך כשלך" היא מידת חסידות, ובכל זאת אינה סותרת את שיטת התוספות. המשנה עסקה ביחס הכללי של האדם כלפי ממון חברו בכל דיני הממונות. ואילו התוספות עסק רק בחובה להיזהר מלהזיק.¹² באופן דומה, נסביר גם את דין החיוב בשומר המעות ואת חובת מוכר היין של היתומים. בשני המקרים הללו נדרש האדם לטורח והוצאות ממוניות כפי שהוא היה עושה עבור עצמו. אך כאמור, אם היה אדם עלול להזיק את חברו, היה עליו להיזהר הרבה יותר. פרשנות זו עולה יפה עם דברי רש"י בהסבירו את המצוה "ואהבת לרעך כמוך", שציווי זה עוסק בעשייה פעילה ולא בהשמרות להזיק, ששם הדרישה לזהירות גבוהה אף יותר.¹³

"יותר יש להיזהר" - מדוע?

עד כה עסקנו בבירור דיני של תוספות - "יותר יש להיזהר שלא להזיק משלא יוזק". עסקנו גם בשאלה האם עיקרון זה הוא הלכה או מידת חסידות, והראנו כי החובה להיזהר מלהזיק הינה הלכה מקובלת. עתה, נברר מה הסברה והרעיון מאחורי עיקרון זה. נציין שבכל הפעמים שעיקרון זה מובא בתוספות הוא אינו מביא את הטעם מדוע יש יותר להיזהר שלא להזיק.

המקום הראשון בו מצאנו התייחסות לטעם העניין מובא בתוספות רא"ש, שהרחיב וביאר את התוספות (מובא בשיטה מקובצת, בבא קמא כ"ג ע"א ד"ה 'ולחייב'):

¹¹ מקור נוסף ממנו ניתן לראות את החילוק שהצענו בין זהירות מגרימת נזק לבין החובה לדאוג לממון חברו מובא ביחשוקי חמד' (כ"ז ע"ב) בשם העין יצחקי: "אבל היכא דהבעלים לא ידעו מהמום אז אמרינן דעל השומר שכר מוטל לעיין שלא יתקלקל החפץ, שנעשה עליו שומר כיון דנוטל שכר, על כן מוטל עליו לעיין ביותר. וכעין זה אמרינן בבבא קמא דף כ"ז ע"ב בתוספות (ד"ה אמאי) שיותר יש לו לשמור שלא יזיק משלא יוזק. וכל זה אם לא ידעו הבעלים שהמשקלות של פלוני אינם חוקיים... אך יש לחלק שדברי העין יצחק אמורים בשכיר שעליו לעמוד בשוק במקום שהשוטרים בודקים משקולות וכשלא בדק הרי הוא ממש פושע, ולכן חייב, כמו כן הרועה שעליו מוטל לטפל בשור הוא הפושע, מה שאין כן בעניינו שהפקיד אין זו מלאכתו... אין זה כל כך מחובתו לעיין בצ'קים למרות שהוא פקיד של בעל הבית לעיין בנכסיו, בכל זאת בפרט זה אין הדבר כל כך מוטל עליו". היחשוקי חמד' מבהיר שגם בדיני שומרים יש מקום לשיטת התוספות, אך לא מטעם החיוב עצמו שיש לאדם להיזהר אלא מפני שזו מלאכתו של השומר, שכן הוא שומר שכר, וככל הנראה, לשומר חנם אין את המחויבות הזו, כפי שציין ר' ברוך בער.

¹² דוגמה לחילוק שהצענו אפשר לראות בדבריו של הרב זלמן מלמד: "כאשר הוא רואה קוצים ברשות הרבים שיכולים להזיק הוא מצניע אותם, זו מידת חסידות. אין הוא מחויב בדבר, הוא לא שם את המכשול, ובכל זאת הוא מסלק אותו כדי שחברו לא יוזק". רואים כאן שכאשר מדובר בפעולה מעשית עבור הסרת מזיקים - זו מידת חסידות, אך שיטת התוספות עסקה בזהירות שהאדם עצמו לא יזיק - זו חובה הלכתית (אקיום הלכות נזיקין - מידת חסידות, מתוך אתר 'ישיבה').

¹³ גם את דברי היד אפרים' שטען: "ההלכה איפוא מחייבת את כל אדם מישראל, להעדיף את חברו על עצמו", שממנו נראה לכאורה שדרישת התוספות שאדם ידאג ביחס לחברו יותר ממה שדואג לעצמו, על כרחו נסביר שעסק בחובת הזהירות במגוון נושאים הלכתיים ולא בחובה לטרוח בשביל חברו וצ"ע.

והקשה הר"מ על מה שכתבו התוספות דיותר יש לאדם להזהר עצמו שלא יזיק ... ותירץ... דאדם מחוייב במצוות ובן דעת וישמור עצמו שלא יזיק אבל אינו שומר עצמו מהיזק כסבור שכל אדם שומר עצמו שלא יזיק את חברו וגם אם יזיקוהו ישלמו לו.

הרא"ש מסביר כי יש יותר להיזהר שלא להזיק מאשר שלא להינזק מפני מוסכמה חברתית-הלכתית. אם כל אחד ישמור על עצמו שלא יזיק לאחרים, כך אף אחד לא צריך להקפיד יתר על המידה לשמור על עצמו שלא יוזק. המוסכמה בנויה על כך שמצד אחד אדם מחוייב הלכתית שלא להזיק, וגם בעל דעת לשמור שלא יזיק אחרים, ומצד שני אינו נזהר לשמור על עצמו כל כך **מפני** שסובר שכל אחד שומר שלא יזיק לאחרים, ובנוסף אם יוזק, ישלמו לו.

הסבר נוסף מצאנו ב**י"ד אפרים'** הסובר שהטעם לעיקרון הנ"ל הוא דרך החיים הכללית שהתורה מחייבת אותנו: "ההלכה איפוא מחייבת את כל אדם מישראל, להעדיף את חברו על עצמו...". לפי הי"ד אפרים', התורה מדריכה אותנו שיש להעדיף את חברנו על פני עצמנו, ולכן גם לעניין הזהירות יש על האדם להיזהר יותר שלא להזיק.

הרב נבנצל (שיחת הרב נבנצל, מטות-מסעי תשע"ז) מציע אפשרות אחרת מדוע יותר יש להיזהר לא להזיק לאחר:

התוספות אמרו שיותר מוטל על האדם לדאוג שלא יזיק לאחרים משלא יוזק בעצמו... שכן על ממון עצמו יכול אדם למחול, ולכן הפגיעה בממון הזולת חמורה מן הפגיעה בממוני שלי, **שכן על ממוני שלי יכול אני למחול, מה שאין כן על ממוני של הזולת.**

הרב נבנצל מסביר כי האדם צריך להיזהר יותר לא להזיק אחרים, מפני שהוא יכול למחול על ממון עצמו ואין הוא צריך כל כך להיזהר בנוקי ממונו, אך בממון חברו, שאין לו רשות בכלל למחול עליו, צריך להיזהר ביותר.

ר' ברוך בער שהסביר לעיל את שיטת הרשב"א, מוסיף הסבר מדוע יש יותר להיזהר שלא להזיק:

חזינן מהרשב"א דאם היה פושע כשומר חנם אז היה ניזק בפשיעה, אבל אם לא היה פושע כשומר חנם אז לא הוי ניזק בפשיעה, וחזינן מהרשב"א דמה שלא יזיק יותר משלא יוזק היינו **דעל שלא יוזק צריך פושע כשומר חנם** הגם שלא היה שמירה, **ושלא יזיק אין צריך שיהא פושע רק אם לא היתה שמירה.** והחילוק שביניהם הוא היכא דלא הוי פשיעה ולא שמירה, דבשלא יוזק סגי דלא הוי פשיעה

הגם דלא היתה גם שמירה, אבל בשלא יזיק מחויב אף על פי שלא היה פשיעה אלא כיון שלא היה שמירה הרי מחויב כמו החילוק בין פושע דשומר חנם לפשיעה דמזיק.

ר' ברוך בער מבאר, לפי הרשב"א, שיש הבדל בין הגדרת הניזק לבין הגדרת המזיק. הוא משווה את הניזק לשומר חנם על ממונו, ולכן אין הוא נחשב פושע בשמירת ממונו עד שבפועל יפשע כשומר חנם, ואז המזיק יהיה פטור מלשלם. אך מזיק, מספיק שרק לא ישמור על עצמו או ממונו מלהזיק, כדי שיתחייב בנזקיו, אפילו אם לא פשע, רק לא נזהר שלא יזיק לאחרים. על כן, ר' ברוך בער סובר כי מפני שהמזיק מתחייב ביתר קלות מאשר הניזק, יש יותר להיזהר שלא להזיק מאשר שלא להינזק.

לסיכום העניין, ניתן להציע הסבר פשוט נוסף:

הכלל 'יותר יש לו לאדם להזהר שלא יזיק משלא יוזק'... הטלת אחריות תורמת גבוהה יותר על המזיק מאשר על הניזק, יש לה צידוק של מדיניות שיפוטית - להרגיל בני אדם לתת דעתם לאפשרות שאחר עלול להנזק על ידי מעשיהם או על ידי מחדליהם... ועוד, מטרה חינוכית זו, שלא להזיק לעצמו, מושגת מאליה על ידי עצם קרות התאונה והנזק הממוני והנפשי שהיא גורמת לניזוק.¹⁴

כלומר, הטעם שיש יותר להיזהר שלא להזיק הוא חינוך בני האדם לזהירות כלפי הזיק האחר. בניגוד לרא"ש, הסובר כי שיטת התוספות היא מוסכמה חברתית-הלכתית על מנת שכולם יוכלו לחיות בלי להיזהר על עצמם יותר מדי, לפי סברה זו, שיטת התוספות נועדה לחנך את כולם לזהירות מלהזיק לאחרים.

גדרי חובת הזהירות

לאחר שלמדנו את המקור לחובת הזהירות, וראינו את הטעמים לחובה זו, יש לברר מהם גדריה ההלכתיים של חובת הזהירות.

הרא"ש בתוספותיו כותב: "ותירץ דגבי בהמה הוא להיפך מאדם, דאדם מחוייב במצוות ובן דעת... אבל בהמה שומרת עצמה מהיזק ולא מלהזיק לאחרים". הרא"ש סובר כי הכלל שיש יותר להיזהר לא להזיק נוגע רק לגבי אדם מפני שהוא בן דעת, אך בהמה אין בה דעת, ויש לה רק אינסטינקט ששומרת על עצמה שלא תוזק, אבל לא שומרת שלא תזיק. כלומר, הדרישה העודפת שיש מהאדם שלא להזיק היא ייחודית לאדם בר דעת, אך לא ניתן להטיל חובת אחריות כה חמורה ביחס לבהמתו של האדם שלא יזיק.

¹⁴ יעקב בזק, 'האחריות בדיני נזיקין למכשול ברשות הרבים', סיני קי"ט, תשנ"ז, עמ' רמ"ו - רנ"ה.

הרב נבנצל, לפי טעמו לעיל, מגדיר את העיקרון הנ"ל רק בזהירות מגרימת נזק לרכוש :

אמנם התוספות אמרו שיותר מוטל על האדם לדאוג שלא יזיק לאחרים משלא יוזק בעצמו, אבל יתכן שלגבי שמירת הנפש לא נאמר הכלל הזה... אדם הרי אינו רשאי לחבול בעצמו, וכל שכן שלא להרוג את עצמו. הפסוק הרי אומר: "הן כָּל הַנְּפָשׁוֹת לִי הֵנָּה", נפש האדם איננה קנינו של שום בן תמותה, לרבות גם לא קנינו העצמי אלא קנינו של הקב"ה בלבד, כביכול ממונו של הקב"ה, ואם כן אין לך רשות לפגוע ברכושו של הקב"ה ולחבול בעצמך. ואם כן לגבי נפשות, ההיזק לאחרים וההיזק לעצמו אסורים באותה מידה.

הרב נבנצל מסביר את שיטת התוספות כמחילת האדם בממונו, ולכן אין האדם יכול למחול על גופו שלו, שהרי אינו ממונו, אלא ממון הקב"ה, וההיזק לגופו וההיזק לאחרים שווה. יש לציין כי הרב נבנצל אינו מקל בעניין נפשות, אלא להיפך, מפני שנפש האדם היא רכושו של הקב"ה יש להיזהר יותר לא להזיק אפילו את עצמך, כשיטת התוספות, שכן אין גופך ממונד אלא ממון הקב"ה.

גדר נוסף, שמתאים לטעמו של הרב נבנצל, מביא 'איילת השחר' (בבא קמא כ"ג ע"א ד"ה 'תוד"ה וליחייב'), לפי השיטה מקובצת:

וכן דאף על גב דכאן הזיק גדיש שלו, מכל מקום לגבי שלא יזיק צריך לשמור אפילו אם יזיק גדיש שלו. אמנם בשטמ"ק מבואר דהטעם דצריך לשמור משום גדישים דאחרים. ולהשטמ"ק, באופן דאין חשש שיזיק לאחרים חייב בעל הכלב הכל דבעל הגחלת אינו מחויב לשמור גחלתו שלא תזיק את גדישו. ולשון התוספות משמע כהשטמ"ק דהא כתבו דמחויב לשמור שלא יזיק לאחרים משלא יוזק, משמע דוקא שלא יזיק לאחרים.

כלומר, במקרה שבו לאדם אין חשש שיזיק אלא לעצמו ולממונו אין הוא מחויב בשמירה עודפת על הנזק. גדר זה מתאים לטעמו של הרב נבנצל, שהרי אם אדם יכול למחול על ממונו שלו, מדוע יהיה מחויב כאשר הזיק לממונו שלו?

ה'דרישה' (חושן משפט שצב, א) בסוגיית הכלב והחררה מדייק מן המקרה גדר נוסף לשיטת התוספות:

עוד כתבו התוספות, זה לשונם: נראה מכאן לדקדק דיותר יש לאדם לשמור עצמו שלא יזיק אחרים משלא יוזק שמחויב לשמור גחלתו מן הכלב אף על פי שאין לו רשות ליכנס לביתו ליטול חררתו.

ה'דרישה' מציב את שיטת התוספות, על פי דיוק מהגמרא, שאפילו במקרה שהזיק אחר בממונו גם בלי רשותו של הבעלים, יש על הבעלים מחויבות לשמור על המזיק. כלומר, חובת הזהירות בעינה עומדת בין אם הוא קיבל רשות ובין אם לא קיבל רשות.

הרב זלמן נחמיה גולדברג אומר (תחומין ט"ו, 'שאלות שונות', תשנ"ה, עמ' 258 - 250):

ואף שלעולם המזיק חייב לשמור שלא יזיק יותר ממה שחייב הניזק לשמור, וכמו שכתבו התוספות, **מכל מקום אם שינה הניזק - פטור**, שאף שאין הניזק חייב לשמור שלא להיות ניזק, מכל מקום כל שגורם לעצמו את ההזיק, פטור המזיק.¹⁵

הרב גולדברג מגביל את שיטת התוספות במקרה שהניזק שינה וגרם לעצמו את ההזיק, אז המזיק יהיה פטור מחובת הזהירות היתירה ולא חלה עליו חובת תשלום.¹⁶

לסיכום, להלן כל הגדרים שהוזכרו במאמר זה:

גדר ראשון - רק במקרה שאדם עשה שלא ברשות והזיק (ר' ברוך בער בשיטת הרשב"א).

גדר שני - במקרה שמזיק לעצמו זוהי מידת חסידות (רבי נתן גשטטנר).

גדר שלישי - רק בהזיק לממון (הרב נבנצל).

גדר רביעי - במקרה שהניזק שינה וגרם את ההזיק לעצמו לא חלה שיטת התוספות (הרב גולדברג).

גדר חמישי - גם במקרה שאין רשות למי שהזיק בממונו להשתמש בו (ה'דרישה').

גדר שישי - במקרה שאין חשש שיזיק אחרים, אין שיטת התוספות חלה (איילת השחר').

גדר שביעי - רק על האדם יש את חובת הזהירות היתירה שלא להזיק (הרא"ש).

סיכום

ההלכה מחייבת אותנו להיזהר יותר לא להזיק לאחרים מאשר להיזהר בעצמנו שלא ניפגע. בעלי התוספות למדו את העיקרון הזה מתוך עיון בכמה סוגיות במסכת בבא קמא. אמנם, היה נראה לכאורה שהרשב"א חולק על התוספות, אך כפי שראינו, ניתן להסביר את דברי הרשב"א כמחלוקת נקודתית בביאור פשט הגמרא ולא כמחלוקת של חובת הזהירות היתירה.

¹⁵ יש לציין כי הרב גולדברג מגביל את שיטת התוספות מפני כלל אחר בדיני נזיקין: כל המשנה ובא אחר ושינה בו - פטור.

¹⁶ עוד נראה לומר, שגם לפי ר' ברוך בער בשיטת הרשב"א, בטעמו לשיטת התוספות שהבחין בין חובת הניזק לחובת המזיק, יתכן שהמזיק יהיה פטור מחובת הזהירות היתירה מפני שהניזק, הנחשב כשומר חנם, פשע.

עוד ראינו, שחובת הזהירות היתירה חלה בדיני נזיקין **בלבד**, ולא בכל שאר דיני הממונות הדנים בממשק בין אדם לחברו.

ראינו חמישה **טעמים** לביאור חובת הזהירות: **א.** התורה מחייבת כל יהודי להעדיף את חברו על פני עצמו, ולכן גם לעניין נזיקין עליך להיזהר יותר לא להזיק לחברך. **ב.** מפני שאדם יכול למחול על ממונו, אך לא על ממון אחרים, עליו להיזהר יותר שלא להזיק. **ג.** ההגדרה של מזיק וההגדרה של ניזק שונה. יותר קל שהמזיק ייחשב לפושע מאשר הניזק, ולכן בעצם יש יותר להיזהר שלא להזיק. **ד.** קיימת מוסכמה חברתית-הלכתית על כך שאם כל אחד מחויב לשמור שלא להזיק, אין צריך לשמור כל כך שלא להיזק, ולכן יש להיזהר יותר שלא יזיק. **ה.** יישום עיקרון חובת הזהירות יש בה כדי לחנך בני האדם לזהירות מפני היזק לזולת.

חובת הזהירות לימים אלו

מובן שעיקרון חובת הזהירות היתירה כהלכה מחייבת, מונח על שולחנם של פוסקים ודיינים, ועיקרון זה משמש אבן יסוד חשובה לפסקי דין רבים.¹⁷ לא נוכל להתעלם מהמציאות בה אנו חיים לאחר פרוץ מגיפת הקורונה. מגיפה זו משפיעה על חיי אנשים רבים בעולם בכלל ובמדינת ישראל בפרט. ישנם בעולם כבר מיליוני הרוגים ממחלת הקורונה, ומאות מיליוני חולים, ומובן מאליה שהמחלה הזו גורמת לנזקי נפשות רבים. כמו כן, בתקופה זו נידונו אצל פוסקי ההלכה סוגיות רבות ושונות, אולם, יסוד לכל שאלה וביורור הוא חובת האדם להיזהר ולשמור עצמו שלא ידביק אחרים. לכן, ראינו לנכון לברר לעומק את דברי התוספות,¹⁸ שחובה עלינו להיזהר יותר שלא להזיק מאשר שלא ניזוק.¹⁹

פועל יוצא של הנחה זו הוא שאנו מחוייבים להנחיות של רשויות הבריאות בעולם ובמדינת ישראל, שמטרתן למנוע היזק מאדם לרעהו. הדרכים בהן ניתן להוסיף זהירות כדי שלא נפגע חלילה בזולת הן: להתחסן,²⁰ לעטות מסיכה ולשמור על ריחוק חברתי.

¹⁷ ראו אוסף פסקיו של הרב גולדברג במאמר 'שאלות שונות' לעיל; מאמרו של יעקב בזק לעיל; מאמרו של הרב אליעזר רוט - 'פורץ דלתות שנשלח בטעות והזיק' (בית הלל ל, תשס"ח, מו - מט); פסקי הדין של בית הדין ישיבת מצפה יריחו על רכב שהתנגש בשער היישוב באתר 'מאגר פסקי דין של בתי הדין לממונות', ועל אחריות עובד על תאונה במסגרת העבודה באתר 'איגוד בתי הדין'.

¹⁸ יש לציין, כי לפי שיטת הרב נבנצל, מפני שמדובר בנזקי נפשות, עלינו להיזהר לשמור שלא ניפגע באותה חומרה כמו שעלינו לשמור שלא להזיק לאחרים.

¹⁹ דוגמאות לפסקים העוסקים בחובת הזהירות היתירה בתקופת הקורונה ראו 'סערת הקורונה' באתר צהר לאתיקה; מאמרו של הרב יהודה זולדן 'נגיף הקורונה' באתר ישיבה; מאמרו של הרב פרופי נריה גוטל "יש לאדם ליזהר עצמו שלא יזיק אחרים" - על החובה לקיים את מלוא הנחיות הקורונה' באתר 'מרכז תורה ומדינה'; מאמרו של סיני נתנאל פרל 'חובת הזהירות - עד היכן?' באתר 'צריך עיון'.

²⁰ אינני בא להכניס ראשי בין הרים גדולים ואינני מומחה לרפואה. אך כלל נקוט בידינו שדעת רוב הרופאים שנטילת החיסון על אף תופעות לוואי אפשריות הוא חובה כדי להציל נפשות ולעצור את המגיפה. מתוך כך,

כך פסק הראשון לציון הרב יצחק יוסף (ע"פ כרוז שפרסמה הרבנות הראשית בי"ד אב ה'תש"פ)²¹:

כתבו התוספות: 'יותר יש לאדם לזהר עצמו שלא יזיק אחרים משלא יזק',
ובודאי שבכלל האיסור להזיק את חברו, גם החובה למנוע מצב העלול להזיק
את חברו במחלה ח"ו.

עוד לקח חשוב זימן לנו הקב"ה מתוך ההתמודדות עם מחלת הקורונה. ההנחיות הרפואיות וההלכתיות העצימו את המודעות לזהירות בריאותית והיגינה כללית. על כן, כמו שבמחלת הקורונה יש עלינו חיוב לשמור יותר שלא להזיק, כך מחויבים אנו לשמור שלא להזיק ולהדביק גם במקרה של מחלות מדבקות אחרות (גם אם הן קלות יותר) כמו שפעת, שהרי אנו עלולים להזיק לזולת, בין אם זו שפעת ובין אם זו קורונה.²² בעזרת ה', נקיים את המצוה "ואהבת לרעך כמוך" ונשמור על זולתנו בזהירות יתירה, כפי שאמרו התוספות, במיוחד בתקופה זו וגם בשאר ימי חיינו.

פסקו גדולי הדור שהנחיה זו מחייבת מצד "ונשמרתם לנפשותיכם", ובוודאי שיותר צריך להיזהר שלא יזיק ויפגע חלילה באדם שעלול למות ממחלה זו.

²¹ <https://www.tehillim-center.co.il/article/4730>

²² בנוסף למחלות מדבקות עלינו להיזהר יותר שלא להזיק מבחינה בריאותית גם במקרים אחרים כמו למשל זיהום אוויר (ראו מאמרו של הרב פרופסור דוד גולינקין "תשובה בעניין הגנת הסביבה וזיהום אוויר" באתר של מכון שכטר למדעי היהדות), ועישון בקרבת אנשים אחרים (ראו מאמרו של רבי יחזקאל גרובנר זצ"ל "אין עושים כבשונות בירושלים" בעלון 'קול שופר רבני אירופה', גליון ק', תשרי מר-חשוון ה'תשע"א).